

Pieniądz zastępczy na ziemiach polskich w I-wszej połowie XX wieku

Problemy z obiegiem pieniądza zawsze stymulowały innowacyjność obywateli, aby jakoś tym problemom zaradzić. Jednym z często praktykowanych sposobów rozwiązywania trudności z niedostatkiem oficjalnego pieniądza w obiegu są emisje pieniądza zastępczego. Pieniądz zastępczy jest nieodłącznie związany z funkcjonowaniem systemów pieniężnych. Przez całą historię pieniądza przewijają się różne jego postacie. Pieniądz papierowy, dzisiaj będący w powszechnym użyciu, wywodzi się w prostej linii z papierowego pieniądza zastępczego. Pieniądz zastępczy stanowią, nie będące fałszerstwami, pieniądze o różnej formie materialnej, wydawane przez nieuprawnione do emisji pieniądza podmioty, najczęściej w celu uzupełnienia w obiegu niewystarczającej ilości pieniądza oficjalnego. Definicja ta wskazuje na trzy istotne cechy pieniądza zastępczego:

- 1) pierwotnym impulsem jego powstania jest potrzeba ekonomiczna - potrzeba zlikwidowania luki w masie cyrkulującego pieniądza, czyli potrzeba usprawnienia funkcjonowania obiegu pieniężnego (angielski termin *“money of necessity”*, czyli *“pieniądz potrzeby”* lepiej oddaje charakter pieniądza zastępczego);
- 2) jest on produkowany przez podmioty nieupoważnione do emitowania pieniądza;
- 3) nie ma znaczenia technika i precyzja wykonania fizycznej postaci pieniądza zastępczego, stopień podobieństwa i w ogóle fakt czy jest on czy nie jest wzorowany na oficjalnej walucie, czy jest jedynie umownym społecznie akceptowanym surogatem pieniądza. Z tego też powodu pieniądz zastępczy raczej rzadko bywa tezauryzowany (gromadzony jako bogactwo).

Po wybuchu I wojny światowej m.in. na terenach polskich pojawiają się liczne emisje pieniądza zastępczego. Stało się tak m.in. dlatego, że wojska rosyjskie wycofując się z Królestwa zabrały ze sobą depozyty oraz gotówkę (ok. 1/2 miliarda rubli). W obiegu brakowało pieniędzy a żyć trzeba było.

Ówczesne emisje pieniądza zastępczego na ziemiach polskich są częścią szerszego zjawiska, które objęło głównie Austrię i Niemcy. Pieniądz zastępczy *“pojawił się w powszechnym użyciu niemal drugiego dnia I wojny światowej. Objął ziemie polskie administrowane przez Prusy i Austro-Węgry a następnie stopniowo tereny zaboru rosyjskiego...”*. Paniczne nastroje w całych ówczesnych Niemczech (a więc także w zaborze pruskim) po ogłoszeniu mobilizacji 1 sierpnia 1914 roku spowodowały czasowe wycofywanie wkładów z banków i tezauryzację pieniądza kruszcowego przez ludność. Powszechne w obiegu monety złote i srebrne nagle zniknęły. Przyczyniło się do tego także oficjalne (4.08.1914) zawieszenie wymienialności banknotów na monety złote. Na rynku zabrakło nominałów pośrednich między bilonem a banknotami o dużych nominałach. Poczynania zaradcze Banku Rzeszy nie przynosiły jednak znaczących rezultatów i sytuację usiłowały ratować władze lokalne oraz na małą skalę również emitenci prywatni. Ze względu na pilność potrzeby pieniądze te musiały być sporządzone bardzo szybko. I tak też się stało. Najwcześniejsze daty emisji posiadają bony powiatu pasłęckiego (1.08.1914), bony miejskie Olsztyna (2.08.1914), a następnie Biskupca i Chodzieży (3.08.1914). Bony miejskie przywróciły funkcjonowanie obiegu pieniężnego oraz posłużyły samorządom lokalnym jako środki budżetowe *“w zakresie aprowizacji, walki z bezrobociem, pomocy dla ubogiej ludności, zwłaszcza w Łodzi.”* Druga fala emisji przypada na koniec 1916 roku, gdy ludność zaczęła już tezauryzować nawet drobną monetę obiegową bitą z najtańszych metali: żelaza i cynku.

W połowie 1919 roku tereny zaboru pruskiego wróciły do Polski, oczywiście wraz z niemieckojęzycznym pieniądzem zastępczym w obiegu. Był on przestemplowany i

przedrukowywany, ale również zaczęły się pojawiać polskie emisje. Na terenach pozostających nadal pod administracją niemiecką wydawanie pieniądza zastępczego także kontynuowano. Nawet w okresie narastającej inflacji pojawiły się bony hiperinflacyjne określane w astronomicznych ilościach marek bądź w końcu w jednostkach innych niż oficjalne, np. poprzez określanie ilości towaru (węgiel, mąka, żyto, cement,...).

W całym tym okresie (1914-1923) największą ilość typów bonów i monet zanotowano we Wrocławiu, Poznaniu, Gdańsku, Wałbrzychu, Kwidzynie i Pile. Osobną kategorię emisji pieniądza zastępczego z omawianego okresu (tj. po wybuchu I wojny światowej) stanowią bony i żetony rozliczeniowe zakładów komunalnych (gazowni, elektrowni, zakładów wodociągowych) oraz przedsiębiorstw tramwajowych.

Przez państwo emisje te były tolerowane gdyż były niezbędne dla życia gospodarczego. Stąd interwencje władz jeśli miały miejsce to miały charakter raczej formalny. Dopiero reformy walutowe z 1924 roku w Polsce zakończyły proceder wydawania pieniądza zastępczego. Urósł on w tym czasie do znacznych rozmiarów, aż ponad ekonomicznie uzasadnioną potrzebami gospodarki wielkość. Pojawiały się emisje dla celów np. reklamowych, propagandowych czy kolekcjonerskich, ale nade wszystko impulsem do nadmiernej emisji była świadomość zysku, zwłaszcza gdy pieniądza takiego nie można było później wykupić lub można było ale po znacznie niższej wartości - zysk wystawcy był oczywisty. Oczywiście, pomijając fakt nadmiernej emisji, która zresztą nie pojawiła się od razu, pieniądz zastępczy w tych latach pełnił bardzo ważną rolę dla gospodarki i przez społeczeństwo powitany został z entuzjazmem.

Własne pieniądze emitowali wówczas niemal wszyscy: zarządy powiatowe i gminne, miejskie i powiatowe banki i stowarzyszenia finansowe - kasy oszczędnościowe i pożyczkowe, fabryki, huty, kopalnie, zarządy majątków ziemskich, izby przemysłowo-handlowe, przedsiębiorstwa komunikacyjne, gazety terenowe, domy towarowe, ogrody zoologiczne, dowództwa garnizonów, kantyny i kasyna pułkowe, Rady Żołnierskie i Robotnicze, Stowarzyszenia Żołnierzy Frontowych (Stahlhelm), komitety pomocy wojennej, ochotnicze straże pożarne, organizacje wyznaniowe i charytatywne, stowarzyszenia kulturalne i patriotyczne, kina, teatry, lokale rozrywkowe, hotele i sanatoria, indywidualni kupcy i rzemieślnicy, obozy jenieckie. Pieniądze namiastkowe emitowane były także przez polskie władze samorządowe na terenie byłego zaboru pruskiego po odzyskaniu niepodległości.

Własną walutę emitowali w owym czasie także przedsiębiorcy. Za przykład niech posłużą wspomnienia przemysłowca Zdzisława Krudzielskiego kierownika technicznego (został nim formalnie 30 grudnia 1918 roku) a następnie dyrektora Fabryki Portland Cementu „Szczakowa”. Krudzielski od marca 1919 roku wydawał papierowy bilon zastępczy. Impulsem dla dokonania tej emisji był niedostatek drobnych pieniędzy, który był przykry zwłaszcza dla *“pracowników konsumu, a przede wszystkim dla żon robotników prowadzących domowe gospodarstwo.”* W owym czasie srebrny, nikłowy, miedziany a nawet w końcu niemiecki żelazny bilon w wyniku inflacji stał się nadwartościowy i powoli znikał z obiegu. Krudzielski sam narysował wzory na pięć różnych nominałów (20,30 i 50 halery oraz 1 i 2 korony) i pieniądze powierzył do wykonania znajomemu artyście-litografowi. Emisja wynosiła 30 000 koron z czego 1/10 pojawiła się już w marcu 1919 roku. Na banknotach wydrukowana była informacja, że fabryka ręczy za ich wykupienie, gdy tylko pojawi się nowa polska waluta. *“Gospodynie błogostawiły fabrykę za odjęcie kłopotu z rozliczeniami. Pieniądże kursowały potem w całym powiecie, nawet w Krakowie, a w końcu fabryka wykupiła zaledwie połowę, gdyż reszta została pogubiona, zniszczona, schowana.”*

Innym przykładem może być cukiernik W.Ciechanowski, który w 1917 roku w Sosnowcu puścił w obieg kwity „*umieszczając po jednej stronie własną fotografię*”.

Przedkryzysowe ożywienie gospodarcze w latach 1926-1929 przyczyniło się do kolejnych emisji pieniądza zastępczego (właściwie pierwsze emisje pojawiły się już rok wcześniej), które zwiększały ilość obiegającej gotówki. Potrzeba było pieniędzy do obsługi zwłaszcza lokalnych procesów gospodarczych. Dzięki tym emisjom, wydawanym głównie przez handel spółdzielczy, czasem prywatny oraz kasyna i stołownie, rzadziej przez samorządy lokalne i państwowych pracodawców (głównie przemysł zbrojeniowy), zaspokajane było zapotrzebowanie na pieniądź, wzrastała szybkość obiegu pieniądza, ożywał handel i drobna gospodarka. Był to w pewnym sensie pieniądź kredytowy - rodzaj pokwitowań za sprzedawane na kredyt towary konsumpcyjne i jako taki był tolerowany przez władze skarbowe i emisyjne. Nieliczne emisje pracodawców prywatnych były zwalczane, zwłaszcza po roku 1927. Wystawcy unikali kojarzenia omawianych emisji z pieniądzem, więc nie oznaczali, że są one obowiązkowo wymienne na pieniądź państwowy, z tego powodu poza agendami wystawcy owe emisje kredytowe krążyły po niższej, niż nominalna, wartości (około 80%).

Z kolejną niepaństwową produkcją pieniądza, która zaradzić miała brakom w obiegu pewnych nominałów spotykamy się w Polsce latem 1939 roku, gdy wzrastało zagrożenie wybuchem wojny oraz w pierwszych dniach wojny. Pieniądź ten wystawiany był w nominałach od 50 groszy do 10 złotych i zastępował znikające z rynku nadwartościowe monety srebrne (2, 5 i 10 złotych).

Osobną kategorię emisji zastępczych, której jednak nie będę tutaj omawiał stanowią emisje wystawców wojskowych (pieniądź wojskowy to osobne szersze zjawisko). Mamy z nimi do czynienia już od drugiej połowy XIX wieku, aż po pierwsze lata po II-giej wojnie światowej (bony emitowane przez LWP). W pewnym sensie mieszczą się w tej kategorii także emisje obozów jenieckich, emisje zakładów przemysłowych zatrudniających jeńców oraz emisje obozów koncentracyjnych i gett.

Opracowane na podstawie m.in.:

Cywiński H. - *Dziesięć wieków pieniądza polskiego*. Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1987.

Krudzielski Z. - *Cement pod marką "Kowa"*. W: *Magazyn Gazety (Dodatek do Gazety Wyborczej)* Nr 42(190), 25.10.1996.

Kunisz A. - *Pieniądź zastępczy i jego rola w ekonomice państwa rzymskiego w początkach Cesarstwa (27 r.p.n.e. - 68 r.n.e.)*. Uniwersytet Śląski, Katowice 1984.

Paszkiwicz B. (red.) - *Zastępcze znaki pieniężne w Polsce w XX w. Materiały z sesji popularno naukowej zorganizowanej z okazji XVIII Zjazdu Przedstawicieli Sekcji i Kół Numizmatycznych PTAiN. Warszawa, 20 listopada 1983 r.* Polskie Towarzystwo Archeologiczne i Numizmatyczne. Komisja Numizmatyczna. Warszawa 1984.

Sikorski B. - *Papierowy pieniądź zastępczy zakładów komunalnych z ziem polskich*. Piła 1991.

Sikorski B. - *Bony tramwajowe z ziem polskich*. Piła 1991.

Sikorski B. - *Monety zastępcze obozów jeńców wojennych 1914-1918 (emisje prywatne)*. Piła 1989, T I;

Sikorski B. - *Papierowy pieniądź zastępczy obozów jeńców wojennych 1914-1918 (emisje urzędowe)*. Piła 1991, T I i II.